

ZBIGNIEW GŁĄB
Uniwersytet Łódzki
ORCID: 0000-0003-2017-0915

BADANIA NAD SPOŁECZNĄ HISTORIĄ NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI W POLSCE – KIERUNKI, METODY, WYZWANIA

STUDIES IN SOCIAL HISTORY OF DISABILITY IN POLAND: APPROACHES, METHODS, CHALLENGES

Abstract

The article will consider research directions on a social history of disability based on the social and the human-rights models of disability, as well as the concept of disability included in the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. The article contains the basic methodology of historical research on the subject, the main research fields, and an overview of primary sources. In addition, the periodisation of the subject was introduced.

Key words: disability studies, social model of disability, human-right model of disability, methodology of historical research, primary sources

Słowa kluczowe: studia o niepełnosprawności, społeczny model niepełnosprawności, prawno-człowieczy model niepełnosprawności, metodologia badań historycznych, źródła historyczne

WSTĘP

W ostatnich dekadach zainteresowanie tematyką historii niepełnosprawności zaczęło wzrastać. Obok prac z kręgu historiografii zachodniej¹, coraz liczniej pojawiają się również opracowania polskich autorów. Znajdują się wśród nich pozycje bazujące na dorobku badaczy z innych krajów², jak też oparte na polskich źródłach historycznych³. Niepełnosprawność w polskiej historiografii coraz częściej ujmowana jest jako osobne zagadnienie, które przestaje być jedynie fragmentem badań nad historią medycyny, pedagogiki, szpitalnictwa czy ubóstwa, ale staje się pełnoprawną częścią szeroko pojmowanych *disability studies*. Zakres podejmowanej tematyki stale się powiększa, obejmując między innymi⁴ zagadnienia światopoglądowe⁵, prawne⁶, biografistykę⁷, badania związane z historią literatury⁸ i pamiętnikarstwem⁹,

¹ Wśród najważniejszych opracowań należy wymienić: Heather R. Perry, *Recycling the Disabled: Army, Medicine and Modernity in WWI Germany* (Manchester: MUP, 2014); Irina Metzler, *A Social History of Disability in the Middle Ages, Cultural Considerations of Physical Impairment* (New York: Routledge, 2013); *Medieval Clergy and Disability* (Heslington-York: Borthwick Institute for Archives University of York, 2012); Kim E. Nielsen, *A Disability History of the United States* (Beacon: Beacon Press 2012); Anne Borsay, *Disability and Social Policy in Britain since 1750: A History of Exclusion* (New York: Red Globe Press, 2005); Henri-Jacques Stiker, *A History of Disability* (Michigan: The University of Michigan Press, 1999).

² Przykładem jest praca Marcina Garbata (*Historia niepełnosprawności* [Gdynia: Novae Res, 2015]). Stanowi ona formę podręcznika do historii niepełnosprawności – obejmującego okres od pradziejów po czasy współczesne. Oparta jest w przeważającej części na publikacjach autorów zachodnich. Zawiera obszerną faktografię, jednak bardzo rzadko odwołuje się bezpośrednio do źródeł historycznych.

³ Należy również zwrócić uwagę na możliwość wykorzystania zagranicznych źródeł – jak w przypadku pracy opierającej się na materiałach United Nations Relief and Rehabilitation Administration: Sławomir Łotysz, „Penicylina i protezy. Pomoc UNRRA w odbudowie polskiego przemysłu medycznego po drugiej wojnie światowej”, *Kultura Współczesna* 3 (102) (2018): 118–130.

⁴ Proponowany przegląd literatury obejmuje wybrane, najciekawsze zdaniem autora, pozycje. Niektóre z nich mają charakter przyczynkarski, inne są przykładami typowych dla danego zagadnienia opracowań, jeszcze inne stanowią prace o znacznym stopniu zaawansowania o charakterze syntezy.

⁵ Krzysztof Kawalec, „Spór o eugenikę w Polsce w latach 1918-1939”, *Medycyna Nowożytna* 7/2 (2000): 87–102.

⁶ Dorota Mazek, „Kuratela nad osobami chorymi psychicznie w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w.”, *Przeгляд Historyczny* 90/2 (1999): 131–149.

⁷ Tomasz Adam Świdorski, *Olgięder Białynia Cholodecki. Głuchy żołnierz, technik dentystyczny i działacz* (Warszawa: Instytut Historii Głuchych „Surdus Historicus”, 2019); eadem, *Maria z Łopieńskich Rogowska 1873–1957. Jej życie i oddanie środowisku niesłyszących* (Warszawa: Instytut Historii Głuchych „Surdus Historicus”, 2017).

⁸ Natalia Pamuła, „Precarious belonging: blindness, masculinity, and work in Polish young adult literature of the 1970s and 1980s”, *Canadian Slavonic Papers*, 26 (2019): 186–202; eadem, „Niewidzenie w powieści młodzieżowej okresu PRL na przykładzie «Jak trudno kochać» Jerzego Szczygła”, *Kultura i Historia*, 31 (2017): 41–49; Alicja Fidowicz, „Niepełnosprawność w polskiej literaturze dla dzieci XIX wieku”, *Wielogłos* 4(30) (2016): 111–126.

⁹ Natalia Pamuła, „«Maternal Impressions». Disability Memoirs in Socialist Poland”, *Aspasia* vol. 13 (2019): 95–112.

sportem¹⁰, inwalidami wojennymi¹¹, modelami niepełnosprawności¹², jak też analizy skupiające się na wybranym rodzaju niepełnosprawności¹³.

Głównym celem artykułu jest zwrócenie uwagi na potrzebę i możliwości badania społecznej historii niepełnosprawności¹⁴ – w tym szczególnie uchwycenia indywidualnej perspektywy osób z niepełnosprawnościami (OzN), relacji społecznych związanych z niepełnosprawnością, jak również kształtowania się świadomości grupowej (także w powiązaniu z otoczeniem w postaci rodzin czy sojuszników OzN¹⁵), form organizacji i aktywizmu OzN. Wiąże się to ze wskazaniem podstawowych zagadnień metodologicznych, a także źródeł będących świadectwami indywidualnej perspektywy OzN, ukazujących ich społeczne relacje, jak też tych obrazujących procesy grupowe. Głównym postulatem jest podjęcie kierunku badawczego zmierzającego w stronę ujęć syntetycznych społecznej historii niepełnosprawności w Polsce.

¹⁰ Małgorzata Janusz, Dagmara Sądecka, „Historia rejsów wykorzystywanych jako środek rehabilitacji ruchowej i resocjalizacji osób niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie”, *Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe*, t. I, nr 2 (2018): 49–63; Ryszard Harmaciński, Agnieszka Pasternak, Wojciech Chudy, „Uwarunkowania rozwoju sportu i turystyki osób niepełnosprawnych w Polsce po transformacji ustrojowej”, w: *Sport i turystyka jako przedmiot wielofunkcyjnych analiz we współczesnej rzeczywistości*, red. Joanna Kantyka (Katowice: Akademia Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach, 2016); Arkadiusz Płomiński, „Przygotowanie i udział reprezentacji Polski w I Zimowych Igrzyskach Paraolimpijskich – Örnköldsvik 1976 r.”, *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, t. XIV, nr 2 (2015): 135–142; Łukasz Wójcik, „Geneza i rozwój paraolimpizmu na Pomorzu Zachodnim (1948-2005)”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Prace Instytutu Kultury Fizycznej* 27, nr 631 (2010): 141–154.

¹¹ Wojciech Śmieja, „Pamiętniki inwalidów wojennych – PRL i (re)konstruowanie okaleczonych ciał”, *Autobiografia* 2(9) (2017): 139–150; Henryk Waszkowski, *Ruch spółdzielczości inwalidów i jego znaczenie dla rehabilitacji osób niepełnosprawnych w Polsce* (Warszawa: Towarzystwo Walki z Kalectwem, 2016); Adam Cz. Dobroński, *W służbie Polsce. Dzieje Związku Inwalidów Wojennych RP* (Warszawa: Rytm, 2014); Krzysztof Dunin-Wąsowicz, „Kult tradycji i opieka nad weteranami powstania 1863 roku w okresie międzywojennym”, *Przegląd Historyczny* 82/2 (1991): 269–276.

¹² Marcin Stasiak, „Możesz kłać, możesz płakać, ale wstań i idź dalej»... Ośrodki rehabilitacyjne dla osób niepełnosprawnych po polio w Polsce po II wojnie światowej jako przestrzeń życia codziennego”, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Folia 252, Studia de Cultura* 10(1) (2018): 113–124; idem, *Między kalectwem a normalnością. Indywidualny model niepełnosprawności w Polsce lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych na przykładzie niepełnosprawnych po polio*, *Rocznik Antropologii Historii* rok II, nr 1(2) (2012): 211–230.

¹³ Magdalena Zdrodowska, *Kultura Głuchych – kultura oporu. Rozwój amerykańskiej kultury głuchych i konsekwencje jej implementacji w Polsce*, „Przegląd Kulturoznawczy”, nr 3 (41) (2019): 287–313; Ewa Grodecka, *Historia niewidomych w zarysie* (Warszawa: Polski Związek Niewidomych, 1996).

¹⁴ Społeczna historia niepełnosprawności rozumiana jest tutaj jako kategoria, w której na pierwszy plan wysuwane są relacje międzyludzkie i organizacja społeczeństwa. Zagadnienia takie jak rozwój medycyny i rehabilitacji czy pedagogiki specjalnej nie powinny być tutaj pomijane, aczkolwiek znajdują się na dalszym planie.

¹⁵ Do sojuszników OzN można zaliczyć osoby z ich bliskiego otoczenia (z wyłączeniem rodziny, która wydaje się być osobną kategorią), a także specjalistów, organizacje i grupy nieformalne wspierające OzN.

PODSTAWY METODOLOGICZNE BADAŃ SPOŁECZNEJ HISTORII NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Badanie społecznej historii niepełnosprawności nie doczekało się jeszcze pełnej (o ile to możliwe) wykładni metodologicznej. Poszczególni badacze proponują własne metody wynikające zarówno ze specyfiki źródeł, jakimi operują, jak i własnych zainteresowań. Tutaj rozważania zostaną zawężone do konceptu niepełnosprawności – jako ramy pomocnej w prowadzeniu kwerend źródłowych – oraz możliwości zastosowania modeli niepełnosprawności (ze szczególnym uwzględnieniem społecznego) w badaniach historycznych.

KONCEPT NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI W BADANIACH HISTORYCZNYCH

Rozważania warto zacząć od pytania o możliwość przyjęcia w badaniach jednej wyczerpującej definicji niepełnosprawności dla wszystkich epok historycznych, a także różnych kultur, która mogłaby być punktem wyjścia do kwerend źródłowych i dalszej analizy. Wydaje się, że nie jest to w pełni możliwe i każde badanie powinno na nowo definiować przedmiot swojego zainteresowania, uwzględniając specyfikę podejmowanego tematu¹⁶. Można jednak wskazać pewną ogólną ramę niepełnosprawności, w czym pomocna jest formuła zawarta w Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych (KPON), której twórcy, mając świadomość przygotowywania dokumentu o potencjale objęcia swym zasięgiem wszystkich członków ONZ, a tym samym ludzi różnych – nieraz bardzo odmiennych – kultur, zaproponowali zamiast definicji koncept niepełnosprawności: „do osób niepełnosprawnych zaliczają się osoby z długotrwałą obniżoną sprawnością fizyczną, umysłową, intelektualną lub sensoryczną, która w interakcji z różnymi barierami może ograniczać ich pełne i efektywne uczestnictwo w życiu społecznym na równych zasadach z innymi obywatelami”¹⁷. Rama ta może znaleźć zastosowanie w badaniach nad różnymi epokami historycznymi, ze względu na odwołania bezpośrednio do poziomu fizjologicznego, a więc stanów ludzkiego ciała potencjalnie podobnych – niezależnie od czasu i miejsca, które następnie konfrontowane są z konkretnymi kontekstami społecznymi oraz kulturowymi i barierami w tych kontekstach powstającymi. W tak pojmowanym konceptcie (ramach) niepełnosprawności punktem wyjścia do badań historycznych jest źródłowa identyfikacja uszkodzeń (*impairment*), jakich doznawali (lub z jakimi się rodzili) ludzie, a na ich

¹⁶ Jak zauważają Natalia Pamuła i Michael Rembis („Disability studies: a view from the humanities”, *Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo*, nr 1(31) (2016): 10): „dana osoba może być uznawana za niepełnosprawną w danym momencie historycznym i uznana za sprawną w innym” („A person could be defined as impaired in one historical moment and considered unimpaired in another historical moment”).

¹⁷ *Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych* (KPON), art. 1. Adaptację konceptu niepełnosprawności zawartego w KPON do badań historycznych zaproponował Grzegorz Borowski, „Sposoby wspierania osób niepełnosprawnych na przestrzeni dziejów – wybrane przykłady”, *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania*, nr IV/5 (2012): 91.

podstawie możliwe jest budowanie spostrzeżeń odnoszących się do niepełnosprawności rozumianej jako kategoria społeczna (*disability*)¹⁸.

Rama niepełnosprawności pomocna jest na etapie kwerend źródłowych, który powinien być powiązany ze sporządzeniem katalogu terminologicznego, opartego na źródłach historycznych, właściwego dla różnych epok, opisującego niepełnosprawność w kategorii uszkodzeń. Dan Goodley wskazuje na analizę dyskursu jako perspektywę istotną dla badań nad niepełnosprawnością, wymieniając dwa jego źródła: język i praktykę społeczną, które wchodzi w obszar ciała i umysłu zarówno pełno-, jak i niepełnosprawnych osób¹⁹. Dyskurs niepełnosprawności odnosi się do wszelkiego rodzaju prób definiowania niepełnosprawności i tworzenia siatki pojęciowej w kategoriach takich jak zdolność do pracy, samodzielność, ubóstwo czy wzór „idealnego ciała”. Źródła informują o „kulawych”, „ślepych”, „głuchych”, „niemych”, „szaleńcach” czy też bardziej ogólnie – np. o „kalekach”.

Należy zauważyć, że w wielu przypadkach dokładne sklasyfikowanie danego uszkodzenia nie będzie możliwe. O ile bezpośrednio określenie kogoś mianem „ślepeca” nie pozostawia większych wątpliwości, o tyle niepełnosprawności takie jak psychiczna czy intelektualna nie zawsze mogą być precyzyjnie identyfikowane. Jednak celem nie jest tutaj pełne rozpoznanie medyczne (choć jest ono użyteczne), ale uchwycenie społecznych uwarunkowań niepełnosprawności. Obok oczywistych zapisów źródłowych, będących kategoriami społecznymi, takich jak „inwalida wojenny”, „sprawny inaczej”, „osoba niepełnosprawna”, „osoba z niepełnosprawnością” warto zwrócić uwagę na te trudniejsze do rozpoznania. Michel Foucault wskazuje na postrzeganie niepełnosprawności (w tym przypadku psychicznej) jako pewnego rodzaju przywary definiowanej przez otoczenie osoby z niepełnosprawnością. Przytacza wzmianki o niepełnosprawności, takie jak: „zakłócenia umysłu”, „uporczywy pieniacz”, „pieniacz nad pieniacze”, „bardzo złośliwy intrygant”, „zadręcza drugich dniem i nocą, rzuca okropne bluźnierstwa”, „rozlepiacz obwieszceń”, „wielki kłamca”, „umysł niespokojny, zgryźliwy i zrzędny”²⁰. Jak komentuje dalej Foucault: „Nie ma się co zastanawiać, czy byli to chorzy i w jakim stopniu. Niechaj psychiatry się martwią, czy w «zrzędzie» rozpoznać paranoika albo «pomyleńcowi odprawiającemu swoje ceremonie» postawić diagnozę nerwicy natręctw”²¹. Swoboda tego podejścia może budzić wątpliwości, jednak wydaje się ona – przynajmniej częściowo – uprawniona, pozostając w zgodzie z konwencyjnym (KPON) konceptem niepełnosprawności, który pozwala na skupienie się raczej na barierach i problemach z uczestnictwem w życiu społecznym niż na medycznej analizie²².

¹⁸ Metzler, *A Social History of Disability in the Middle Ages*, 5.

¹⁹ Dan Goodley, *Disability Studies* (Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC–Melbourne: SAGE, 2017), 125.

²⁰ Michel Foucault, *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu* (Warszawa: PIW, 1987), 131.

²¹ *Ibid.*

²² W tym miejscu należy podkreślić, że podejście Foucaulta, opierające się na krytyce poststrukturalnej, stanowi kontrast w zestawieniu z instytucjonalnym dokumentem, jakim jest KPON i intencją jego twórców, jaką było stworzenie pewnej uniwersalnej i obiektywnej

MODELE NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Sformułowane w ten sposób ramy niepełnosprawności warto skonfrontować z jej podstawowymi modelami, których rola w badaniach historycznych może być rozpatrywana dwojako. Pierwszym wariantem jest badanie niepełnosprawności w perspektywie charakterystycznej dla danej epoki historycznej, co wiąże się z funkcjonowaniem danego modelu w przeszłości. Jak pisze Henri Stiker, społeczeństwo ujawnia się poprzez sposób, w jaki traktuje różne zjawiska – w tym niepełnosprawność²³. W badaniach historycznych istotne jest jego zdaniem zgłębienie antropologicznego aspektu historii niepełnosprawności lub też inaczej: nadanie antropologii historycznego wymiaru²⁴. Na pierwszy plan wysuwa się tutaj psychologiczna strona opisywanego zjawiska, która prowadzi do zainteresowania historią mentalności, a więc poszukiwania w danej kulturze wspólnego jej członkom „umysłowego instrumentarium”, umożliwiającego odbieranie i uświadamianie sobie swojego naturalnego i społecznego otoczenia²⁵. Podejście takie stanowi próbę odnalezienia symptomu „zbiorowych myślowych nastawień” – „myślowych środków i sposobów duchowego osvajania świata”²⁶. Zadaniem historyka jest zatem odtworzenie obrazu świata właściwego dla różnych epok i kultur, a w kontekście niepełnosprawności określenie charakteru stosunku ludzi do niepełnosprawności, jak też „samo-wiedzy” osób z niepełnosprawnościami, czyli rekonstrukcja „mentalnych uniwersów”, które rządziły relacjami ludzi w kontekście niepełnosprawności²⁷. Owe „uniwersa” mogą mieć różne, często łączne, podłoża – bazując na obojętności, strachu, litości, zaciekawieniu, fascynacji, obeldze, wstydzie, wyższości, charytatywności czy postawach wykluczających lub włączających. Strategię taką przyjął Marcin Stasiak, stawiając pytanie o realizację założeń medycznego modelu niepełnosprawności w leczeniu i rehabilitacji dzieci w Polsce w pierwszych dekadach po II wojnie światowej²⁸. Podobnie uczyniła Magdalena Zdrodowska, badając recepcję modelu społecznego niepełnosprawności przez polskich Głuchych²⁹.

struktury. Foucault nie był przedstawicielem *disability studies* – dyscypliny, w jego czasach dopiero kiełkującej – a sama KPON mogłaby być dla niego przedmiotem analizy (również dla historyków może być ona źródłem historycznym).

²³ Stiker, *A History of Disability*, 14.

²⁴ *Ibid.*, 20.

²⁵ Aron Guriewicz, „Historia i antropologia historyczna”, *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty* 51/1–2 (1997): 13.

²⁶ *Ibid.*, 15.

²⁷ Stiker, *A History of Disability*, 20.

²⁸ Stasiak, «Możesz kląć, możesz płakać...»

²⁹ Zdrodowska, „Kultura Głuchych – kultura oporu”. Badacze zwracają uwagę, że model społeczny nie zawsze nadaje się do badania innych niż anglosaskie kręgów kulturowych między innymi ze względu na odmienne warunki historyczno-polityczne (Natalia Pamuła, Magdalena Szarota, Marta Usiekiewicz, „Nic o nas bez nas”, *Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis: Folia 252, Studia de Cultura* 10/1 (2018): 7). Wydaje się, że

Drugim wariantem jest przyjęcie wybranego modelu niepełnosprawności jako paradygmatu badawczego warunkującego sposób prowadzenia kwerend, tworzenia listy zagadnień i pytań dla niego charakterystycznych. W ten sposób badacz może stawiać przeszłości pytania frapujące ludzi współcześnie żyjących, w tym takie, których ówczesna kultura sobie nie stawiała, dążące niekiedy do odsłonięcia sensu, który przed nią samą był ukryty³⁰. Brak dysponowania przez ludzi dawnych epok pojęciem lub modelami niepełnosprawności nie oznacza zatem, że nie można z ich pomocą analizować minionych postaw oraz zachowań wobec niepełnosprawności i osób z niepełnosprawnością z uwzględnieniem kontekstu społecznego i kulturowego danej epoki.

Warto zwrócić uwagę na możliwości badania historii niepełnosprawności w oparciu o jej społeczny model (również dla starszych epok, w których silne było postrzeganie niepełnosprawności przez pryzmat medyczny)³¹ rozwijany od lat sześćdziesiątych XX wieku przez badaczy z anglosaskiego kręgu *disability studies*. Jest on konstruowany w opozycji do modelu medycznego opierającego się na założeniu, że niepełnosprawność wiąże się z osobistą tragedią, biernością i zależnością³². W modelu medycznym niepełnosprawność utożsamiana jest z uszkodzeniem (*impairment*) ciała lub umysłu i staje się rodzajem dewiacji społecznej – kategorią „wiecznej choroby”. Powinna zatem zostać wyleczona, naprawiona, a przynajmniej poddana rehabilitacji³³. Jednostka niepełnosprawna znajduje się zatem w kręgu zainteresowania różnego rodzaju specjalistów: lekarzy (czy też szerzej: ludzi zajmujących się leczeniem w różnych epokach historycznych), rehabilitantów, pedagogów, psychologów, jako osób, które mogą wpłynąć na poprawę jej losu. Model medyczny jest najwcześniej ukształtowanym i wciąż współcześnie silnie zakorzenionym rozumieniem niepełnosprawności.

Model społeczny (rozwinięty do modelu bio-psycho-społecznego) zmienia perspektywę spojrzenia na niepełnosprawność: to nie jednostka mająca uszkodzenie jest problemem, ale społeczeństwo, które upośledza osoby mające niepełnosprawność³⁴. Istotą tej perspektywy jest dokonanie rozróżnienia na uszkodzenie (*impairment*), czyli fizyczne upośledzenie w zakresie funkcjonowania jakiegoś narządu lub organu (obejmujące również problemy sensoryczne i kognitywne) oraz niepełnosprawność (*disability*), czyli stan wynikający

w warunkach polskich możliwe jest włączenie go do badań w omawianym wariantcie jedynie w kontekście ostatnich kilku dekad.

³⁰ Guriewicz („Historia i antropologia historyczna” 14, 19) wskazuje także na szczególną wartość dla historyka mentalności tych przypadków, kiedy badana kultura – mówiąc metaforycznie – „przejęczyła się”, odkrywając swoje znaczenia, jakich nawet ona sama się nie domyśla.

³¹ Można wyróżnić również inne modele takie jak: charytatywny, ekonomiczny, polityczny, relacyjny. Szerokiego przeglądu dokonali m.in. Goodley, *Disability Studies*; Grażyna Mikołajczyk-Lerman, *Między wykluczeniem a integracją – realizacja praw dziecka niepełnosprawnego i jego rodziny. Analiza socjologiczna* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013).

³² Vic Finkelstein, *Attitudes and disabled people* (London: Milton Keynes, 1980), 1.

³³ Theresia Degener, „Disability in a Human Rights Context”, *Laws* 5, 35 (2016), 2.

³⁴ Colin Barnes, Geof Mercer, *Niepełnosprawność* (Warszawa: Sic!, 2008), 18.

z uszkodzenia, spowodowany organizacją społeczeństwa i będący przyczyną wykluczenia. Niepełnosprawność w modelu społecznym jest „tym wszystkim, co nakłada ograniczenia na osoby z niepełnosprawnościami, począwszy od indywidualnych uprzedzeń po dyskryminację instytucjonalną, od niedostępnych budynków publicznych i transportu, przez segregacyjną edukację, po wykluczające warunki pracy. Ograniczenia te nie spadają losowo na indywidualne jednostki ale są doświadczeniem grupowym osób z niepełnosprawnościami”³⁵.

Przyjęcie modelu społecznego jako perspektywy badawczej pozwala na zadawanie pytań o bariery, uprzedzenia, relacje społeczne, aktywność OzN lub też szerzej: o organizację społeczeństwa – a więc pewne uniwersalia możliwe do zidentyfikowania w różnych epokach historycznych. Należy podkreślić, że w proponowanej perspektywie istotą nie jest badanie funkcjonowania tego modelu w przeszłości (co w większości przypadków byłoby niemożliwe), ale jej rozpatrywanie poprzez charakterystyczne dla niego cechy. W miejsce ogólnych pytań (będących podstawą dalszej operacjonalizacji), wywodzonych z innych modeli, dotyczących leczenia, rehabilitacji, wychowania (model medyczny), działań pomocowych (model charytatywny), pojawiają się tutaj pytania o bariery, postawy, dążenia i relacje³⁶.

Należy również zwrócić uwagę na rozwinięcie modelu społecznego, którym jest model prawno-człowieczy (*human rights model*) wypracowany w kręgach twórców KPN. Zakłada on rozumienie sytuacji osób z niepełnosprawnością jako posiadaczy praw i będących podmiotem praw człowieka. W modelu tym podkreśla się, że uszkodzenie (*impairment*) jednostki nie może usprawiedliwiać negowania i ograniczania jej praw³⁷. Podkreśla on również zainteresowanie fizyczną stroną niepełnosprawności (jak doświadczanie bólu, pogorszenie jakości życia, zagrożenie przedwczesną śmiercią, zależność od innych), które zostało zaniedbane w modelu społecznym, skupiającym się głównie na barierach. Przywrócona została zatem relacja między uszkodzeniem a niepełnosprawnością z zaznaczeniem, że uszkodzenie nie może być czynnikiem determinującym ludzką godność³⁸. Model może inspirować badaczy do zadawania pytań związanych z historycznym kształtowaniem się praw osób z niepełnosprawnościami jak również związanych z formami kształtowania się świadomości grupowej i organizacji środowiska niepełnosprawnościowego wokół idei emancypacyjnych.

Zakres proponowanej tematyki badań przywodzi skojarzenia ze szkołą Annales, skupiającą się na badaniu zjawisk społecznych i historii mentalności, z uwzględnieniem zapożyczeń metodologii nauk społecznych. Jest ono uprawnione i warte rozważenia, jednak wymaga co najmniej dwóch uwag. Pierwsza odnosi się do kategorii długiego trwania, która skupia się na zjawiskach

³⁵ Mike Oliver, *Understanding Disability* (New York: St Martin's Press, 1996), cit. per: Degener, „Disability in a Human Rights Context”, 4.

³⁶ Nie oznacza to, że model medyczny czy charytatywny unikają całkowicie stawiania takich pytań. Akcenty są tu jednak rozłożone inaczej.

³⁷ Degener, „Disability in a Human Rights Context”, 1–2.

³⁸ *Ibid.*, 6–8.

względnie statycznych. Rozważanie niepełnosprawności w tym ujęciu jest możliwe, aczkolwiek ze świadomością konieczności poszukiwania mechanizmów przemian i odejścia od ścisłego funkcjonalizmu oraz skupiania na strukturach. Po drugie, należy pamiętać, że wydarzenia polityczne (odsuwane przez szkołę *Annales* na dalszy plan) również miały wpływ na historię niepełnosprawności i są istotne dla pełnego obrazu. Nie należy również rezygnować z prób opisu „wydarzeniowego”. Powyższe uwagi nie umniejszają jednak bogactwa metodologicznego, jakie oferuje szkoła *Annales*, której założenia mogą „się stać przestrzenią eksperymentowania, gdzie zderzałyby się i krystalizowały nowe kwestionariusze badawcze i nowe metody warsztatowe, które stworzyłyby podstawy do odświeżenia dialogu historii z naukami społecznymi”³⁹. Dla historii najnowszej należy również zasygnalizować potrzebę metod badawczych bazujących na źródłach wywołanych. Mogą one pochodzić zarówno z grupy metod *oral history*, metod antropologicznych, jak i z metod typowych dla nauk społecznych. Niemniej jednak postulat przebadania źródeł pisanych (także ikonograficznych) należy uznać za kluczowy⁴⁰.

PERIODYZACJA

Określanie ram chronologicznych ma charakter umowy. Jest ono wynikiem namysłu nad charakterem opisywanych zjawisk, a różnice w proponowanych periodyzacjach niepełnosprawności wskazują na wielość perspektyw badawczych. Ich znajomość przydatna jest w planowaniu analiz – także tych związanych z modelami niepełnosprawności. Warto zauważyć, że sama periodyzacja dziejów niepełnosprawności również powinna być przedmiotem badania, a wskazanie precyzyjnych ram czasowych nie zawsze jest oczywiste.

Vic Finkelstein proponuje podział na trzy fazy. Pierwsza z nich zaczyna się w czasach nowożytnych, kiedy osoby z niepełnosprawnościami nie były jeszcze odseparowane od społeczeństwa, nie były również przedmiotem specjalnego (wydzielonego) traktowania i rehabilitacji. Według Finkelsteina osoby te zasilają szeroką grupę podlegającą opresji społecznej, znajdującą się na samym dole drabiny ekonomicznej. Faza ta wiąże się z postrzeganiem niepełnosprawności jako wyniku grzechu czy lekkomyślnych zachowań, czyli z przypisaniem personalnej winy osobom z niepełnosprawnościami (lub ich rodzicom) za swój stan. Jak sugeruje Finkelstein, na tym etapie niepełnosprawność rozważana była

³⁹ Tomasz Wiśnicz, „Szkoła «Annales» wobec wyzwań schyłku XX wieku. Krytyka i próby reform”, *Kwartalnik Historyczny* CXII/2 (2004): 85.

⁴⁰ Ciekawe wyniki przynosi również badanie źródeł archeologicznych. Szerzej na ten temat: Magdalena D. Matczak, „Niepełnosprawność jako problem badawczy we współczesnej archeologii”, w: *Funeralia Lednickie*, t. 14, red. Wojciech Dzieduszycki i Jacek Wrzesiński (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012), 255–268.

w kategorii uszkodzenia, a OzN były społecznie aktywne (nawet jeśli trudniły się żebractwem) i odpowiedzialne za swoje czyny⁴¹.

Druga faza wiąże się z industrializacją i nowymi sposobami produkcji fabrycznej przystosowanej do „sprawnych ciał”. Osoby z niepełnosprawnościami w widoczny sposób przestają tutaj nadażać za światem „przesuwających się taśm”, norm produkcyjnych czy byciem „elementem” procesu produkcyjnego. Faza ta charakteryzuje się rozwojem medycyny szpitalnej, której istotną cechą jest izolacja osób nieprzystosowanych (nieradzących sobie) społecznie. Izolacja ta wymagała usprawiedliwienia, które znaleziono w spojrzeniu na niepełnosprawność jako osobistą tragedię ludzką, a osoby nią dotknięte uznane zostały za niezdolne do troski o siebie, a tym samym wymagające opieki innych. Zdaniem Finkelsteina na tym etapie pojawia się niepełnosprawność (*disability*) w odróżnieniu od uszkodzenia (*impairment*). Nazywa on tę fazę „instytucjonalną”. Charakteryzuje się ona nie tylko powstawaniem specjalnych instytucji zajmujących się niepełnosprawnością, ale również licznymi specjalistycznymi zawodami „obsługującymi” niepełnosprawność (jak wyspecjalizowane pielęgniarstwo, fizjoterapia, rehabilitacja, pracownicy socjalni, psychologowie, doradcy różnego rodzaju). System ten, wzmacniany przez osiągnięcia medycyny, które ułatwiały (a także przedłużały) ludzkie życie, zmierzał w stronę praktyk segregacyjnych, których rozwój w niemal każdej dziedzinie życia sprawił, że osoby z niepełnosprawnościami stały się przedmiotem, a nie podmiotem działań.

Finkelstein przedstawia fazę drugą jako wciąż trwającą jeszcze w latach siedemdziesiątych XX wieku. Należy zauważyć, że w wielu aspektach trwa ona do dziś, a instytucjonalizacja (lub też inaczej: brak szeroko zakrojonego procesu deinstytucjonalizacji) w stosunku do osób z niepełnosprawnościami jest istotnym problemem współczesnej Polski. W badaniach nad tą fazą należy zwrócić szczególną uwagę na różne oblicza działań instytucjonalnych, poczynając od różnych form uwięzienia, przytułków, domów opieki, poprzez szpitalnictwo i szkolnictwo specjalne (w tym zawodowe), aż po różne formy wsparcia psychicznego czy socjalnego.

Faza trzecia to okres stopniowego uzyskiwania przez osoby z niepełnosprawnościami niezależności i własnej podmiotowości oraz kwestionowania dominującej roli specjalistów w ich życiu. Wiąże się ona z epoką postindustrialną i nowymi możliwościami technicznymi ułatwiającymi osobom z niepełnosprawnościami niezależne życie. O ile poprzednie fazy kładły nacisk na osobę niepełnosprawną jako jednostkę, o tyle faza trzecia skupia się na społeczeństwie, które ją „uniepełnosprawnia”. Finkelstein określał tę fazę w latach osiemdziesiątych XX wieku jako właśnie się rozpoczynającą. Wydaje się jednak, że jej korzeni można doszukiwać się już w okresie międzywojennym, kiedy to zaczęły kształtować się (również w Polsce) organizacje osób z niepełnosprawnościami.

Należy zwrócić uwagę na nadmierne uproszczenie i stereotypizację niepełnosprawności w koncepcji Finkelsteina polegającą na jej umieszczeniu tylko

⁴¹ Finkelstein, *Attitudes and disabled people*, 6–8.

i wyłącznie na dole drabiny społecznej i ekonomicznej. O ile współczesne badania dowodzą, że niepełnosprawność ma istotne powiązania z ubóstwem i bywa z nim skorelowana, o tyle nie należy zapominać, że występuje ona bez względu na status społeczny czy zamożność. Jednocześnie status wynikający z posiadanych zasobów (zarówno materialnych, jak i kulturowych oraz społecznych) ma znaczący wpływ na możliwości funkcjonowania z niepełnosprawnością i jej kompensowania (na przykład poprzez protezowanie, opłacanie osób asystujących czy posiadanie umiejętności i kontaktów pozwalających na przystosowywanie się do nowych okoliczności – w tym pracy zarobkowej).

Do fazy pierwszej należy włączyć również średniowiecze, ponieważ epoka ta była okresem tworzenia się społeczeństwa feudalnego, a późniejsze procesy społeczne bez jej uwzględnienia nie mogą zostać w pełni zrozumiane. Trzeba też podkreślić kulturowe i naukowe bogactwo średniowiecza, a także relatywnie dużą spuściznę źródłową, będącą wynikiem działań różnych rodzajów instytucji oraz osób indywidualnych. Umożliwia to badanie zarówno struktur społecznych i ich przemian, jak i rozmaitych zjawisk o charakterze ekonomicznym, kulturowym czy środowiskowym.

Nieco inną koncepcję periodyzacji zaproponował Paweł Kubicki (za Zbigniewem Woźniakiem). Wskazuje on na pięć faz historycznych, w których kształtowane było współczesne podejście do niepełnosprawności. Okres pierwszy obejmuje czas od średniowiecza do renesansu i wiąże się z wykluczeniem osób z niepełnosprawnością ze społeczeństwa. Drugi okres, od renesansu do początków oświecenia, miał być czasem większej akceptacji osób z niepełnosprawnością i ich dopuszczania do funkcjonowania w społecznościach lokalnych, jakkolwiek bez większego wsparcia. Kolejny okres, nazwany „racjonalistyczno-separacyjnym”, trwający od oświecenia do końca XIX wieku, wiąże się z postępującym zainteresowaniem niepełnosprawnością przy jednoczesnym zintensyfikowaniu procesów segregacyjnych. Procesy te nasiliły się w następnym okresie obejmującym koniec XIX i pierwszą połowę XX wieku, przechodząc w formy silnej instytucjonalizacji, a nawet eksterminacji. Ostatni z okresów, trwający do dzisiaj, to okres po drugiej wojnie światowej, w którym następuje budowanie pełnoprawnej pozycji osób z niepełnosprawnościami⁴². Zaletą powyższej periodyzacji jest zwrócenie uwagi na wielkie prądy kulturalno-intelektualne, jak renesans i oświecenie. Odpowiada ona na postulat antropologicznego postrzegania niepełnosprawności przez pryzmat „krótkich” epok i mentalności ludzi tamtych czasów.

Na gruncie polskim należy też uwzględnić periodyzację polityczną, która również warunkowała wielowymiarowe podejście do niepełnosprawności ze szczególnym wyróżnieniem okresów zaborów, międzywojennego, PRL oraz czasu po 1989 roku. Pierwszy związany jest z implementacją nowych rozwiązań

⁴² Paweł Kubicki, *Polityka publiczna wobec osób z niepełnosprawnościami* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH, 2017), 36–37, za: Zbigniew Woźniak, *Niepełnosprawność i niepełnosprawni w polityce społecznej. Społeczny kontekst medycznego problemu* (Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS, 2008).

prawnych, wprowadzanych przez zaborców⁴³, jak również rozpadem świata feudalnego i wejściem w okres industrializacji. Okres międzywojenny jako czas kształtowania się państwowości polskiej wiąże się też z przemianami społecznymi – także w zakresie socjalnym i światopoglądowym – oraz kształtowaniem się form samoorganizacji OzN. Charakterystyczny jest również okres PRL ze specyfiką podejścia do niepełnosprawności, opartą na etosie pracy, wyrażającą się z jednej strony w wymazywaniu i negowaniu niepełnosprawności, co objawiało się w „spychaniu” jej w zacisza domowe, a z drugiej w rozwoju form instytucjonalnych powiązanych z pomocą społeczną. Po 1989 roku następuje widoczny wzrost konsolidacji grup niepełnosprawnościowych, ich zwiększona aktywność, a także recepcja koncepcji zagranicznych (jak model społeczny i idea niezależnego życia – *independent living*). Następuje rozkwit trzeciego sektora, pojawiają się też przedsięwzięcia o charakterze nieformalnym, jak Kongres Osób z Niepełnosprawnościami, co stwarza możliwość obserwowania zjawisk o charakterze ruchu społecznego.

O ile na gruncie polskim naturalną cezurą otwierającą jest początek średniowiecza i pojawienie się pierwszych źródeł pisanych, o tyle wskazanie cezury końcowej nie jest możliwe. Z całą pewnością istotnym wydarzeniem była ratyfikacja KPON przez Polskę w 2012 roku. Na obecnym etapie badań trudno jednak określić, czy można tutaj mówić o pewnej cezurze zamykającej spójny etap prowadzący do przyjęcia KPON (być może okres 1989–2012) i otwierającej nowy, czy też mamy do czynienia z ważnym dla środowiska niepełnosprawnościowego wydarzeniem historycznym, które jest częścią szerszego procesu. Jednak niezależnie od ujęcia należy zaznaczyć, że przyjęcie KPON otworzyło nowe możliwości i wzmogło aktywność środowiska niepełnosprawnościowego, a także wprowadziło do dyskusji nową jakość.

ŹRÓDŁA

Niepełnosprawność może być uważana za historycznie i źródłowo trudno uchwytną, jednak jak zauważa Irina Metzler, możliwe było zbadanie historii innych „niewidocznych” zbiorowości, takich jak kobiety, chłopcy czy dzieci⁴⁴. Liczba świadectw źródłowych sporządzonych bezpośrednio przez członków tych zbiorowości jest dla większości epok – poza XX wiekiem – znikoma lub też nie ma ich wcale. Badanie niepełnosprawności społecznej w starszych epokach ma więc swego rodzaju charakter „poszlakowy” – z powodu braku źródeł autobiograficznych czy też szerzej: odnoszących się bezpośrednio do

⁴³ Przykładem jest historia Jakuba Radziwiłła borykającego się ze schorzeniem psychicznym na tle wydarzeń rozgrywających się po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej, kiedy właściciele ziemscy zobowiązani byli określić państwo, do którego będą przynależeli ich majątki (jak również przyjąć obywatelstwo). Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów XI, Zespół 354/XI, sygn. 242.

⁴⁴ Metzler, *A Social History of Disability in the Middle Ages*, 2.

niepełnosprawności. Analizie poddane może być „odciśnięcie” się „niewidocznej” zbiorowości w innego rodzaju źródłach. Stąd też potrzebna jest próba „spojrzenia poza tekst” po to, „aby dostrzec skrywającą się za nim i ujawniającą się w nim społeczno-psychologiczną rzeczywistość”⁴⁵.

Kwerendy źródłowe, prowadzone przez różnych autorów, wskazują na dość obfite występowanie wątków związanych z niepełnosprawnością przy ich jednoczesnym znacznym rozproszeniu. Pojawiają się one zarówno w kategoriach medycznych (*impairment*), jak i społecznych (*disability*). Dla omawianej tematyki szczególnie istotne są te drugie, występujące w źródłach w różnych kontekstach – od zapisów regulujących funkcjonowanie prawne osób z niepełnosprawnością, poprzez opisy ich działań, aż po wzmianki świadczące o stosunku piszących do osób mających rozmaite uszkodzenia oraz relacje osobiste OzN.

Truizmem jest stwierdzenie, iż najmniejszej liczby zapisów należy spodziewać się dla okresu polskiego średniowiecza. Wydaje się on też najmniej rozpoznany przez badaczy pod kątem omawianego tematu. Najbardziej znaną wzmianką (jak dotąd chronologicznie pierwszą) jest historia komesa Żeliszława, właściciela złotej ręki podarowanej mu przez księcia Bolesława jako rekompensatę za utratę kończyny⁴⁶. Jest ona doskonałym przykładem możliwości odszukania zapisek źródłowych z tej epoki. Będą to najprawdopodobniej pojedyncze wzmianki, jednak ich wartość poznawcza może być znaczna.

Dla okresu nowożytnego znajdujemy źródła normatywne bezpośrednio odwołujące się do niepełnosprawności, jak konstytucja sejmowa z 1638 roku regulująca kuratelę nad osobami chorującymi psychicznie⁴⁷ wraz z dokumentami do niej nawiązującymi⁴⁸, dokumentacja związana z wdrażaniem i przebiegiem kurateli nad konkretnymi osobami, a także regulacje prawa miejskiego⁴⁹.

Obserwacje lub nawiązania odnoszące się do niepełnosprawności czynili również publicyści i pamiętnikarze, jak Jędrzej Kitowicz⁵⁰ czy Bernard O'Connor⁵¹. Różnego rodzaju deformacjom i odchyleniom od normy miejsce poświęca Benedykt Chmielowski, który pisze o gigantach, pigmejach, istotach fantastycznych. Pomimo że opisy pozostają w sferze fantastyki, to jednak autor próbuje dociec etiologii przedstawianych zjawisk, poszukując przyczyn deformacji i „inności”⁵².

⁴⁵ Guriewicz, „Historia i antropologia historyczna”, 15.

⁴⁶ Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przeł. Roman Grodecki (Wrocław: Ossolineum, 1989), 93.

⁴⁷ *Volumina Legum*, T. III, f. 952.

⁴⁸ Przykładowo: Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Metryka Litewska, IX/133, f. 135.

⁴⁹ Bartłomiej Groicki, *Artykuły prawa majdebskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1954).

⁵⁰ Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III* (Wrocław: Ossolineum, 2003).

⁵¹ Bernard O'Connor, *The History of Poland, in Several Letters to Persons of Quality: Giving an Account of the Antient and Present State of that Kingdom* (London: Printed by J. D. for Dan Brown ... and A. Roper, 1698).

⁵² Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny* (Lwów: Societas Iesu, 1745).

Możliwe do identyfikacji są również źródła dotyczące losów jednostek – jak Michała Piekarskiego (autora zamachu na króla Zygmunta III Wazę – określanego jako „szalenciec”)⁵³ czy Józefa Boruwłaskiego (karła), który pozostawił po sobie pamiętniki będące świadectwem perspektywy osoby z niepełnosprawnością na tle epoki⁵⁴.

Wiek XIX przynosi szersze zainteresowanie omawianą tematyką i związaną z tym większą produkcją źródłową. Pojawiają się obszernie relacje z pogranicza prawnomedycznego, oddające również sytuację społeczną osób z niepełnosprawnościami. Przykładem jest *Sprawozdanie sądowo-lekarskie o stanie cielesnym i umysłowym Barbary Ubrykównej*⁵⁵. Opresja społeczna, odosobnienie, niepełnosprawność w kategorii grzechu splatają się tutaj z historią jednostki pozbawionej możliwości decydowania o sobie. Obok relacji specjalistów pojawia się również perspektywa samej osoby z niepełnosprawnością.

Niewątpliwie największe bogactwo źródłowe przynosi wiek XX. Pojawienie się znacznej liczby inwalidów wojennych, wracających z pól bitew pierwszej wojny światowej, pociągnęło za sobą rozwój piśmiennictwa dotyczącego tej grupy. Szczególnie interesujące są źródła generowane przez samych inwalidów, jak prasa⁵⁶ (zarówno w formie stałych periodyków, jak i okazjonalnych jednodziówek) czy dokumentacja stowarzyszeń. Treści w nich zawarte dotyczą najczęściej kwestii materialnych i codziennych problemów tej grupy, ale również rozważań nad jej miejscem w społeczeństwie, a także poczucia krzywdy związanego z brakiem adekwatnego zadośćuczynienia za uszczerbek na zdrowiu poniesiony w trakcie walki za ojczyznę. Ilustracją może być następujący zapis z kącika humoru *Echa Inwalidy* – jednodziówki ukazującej się w okresie międzywojennym: „Modna piosenka (całuję twoją... protezę): Jak to na wojence ładnie, kiedy ino wróg napadnie; Z strachu łapy ci całują, złote góry obiecują; Dziś bez ręki i bez nogi, gdy najazd odparłem srogi; Stoję sobie z... wszystkim gołem, wciąż lojalnie pod kościołem. Podpisano: Dziad-inwalida”⁵⁷.

Źródła z okresu międzywojennego pozwalają również na uchwycenie kształtowania się świadomości zbiorowej osób z niepełnosprawnościami.

⁵³ Kwerendę źródłową przeprowadził Piotr Lewandowski, *Zabić Króla! Zamach Michała Piekarskiego na Zygmunta III Wazę* (Warszawa: Agencja Wydawnicza Egros, 2012).

⁵⁴ Józef Boruwłaski, *Memoirs of the Celebrated Dwarf Joseph Boruwłaski a Polish Gentleman* (London: Wentworth Press, 1788). Należy jednak zaznaczyć, że Boruwłaski spędził znaczną część swojego życia poza granicami Polski.

⁵⁵ Leon Blumenstok, *Sprawozdanie sądowo-lekarskie o stanie cielesnym i umysłowym Barbary Ubrykównej* (Kraków: W Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870). Rok wcześniej ukazała się broszura wydana przez Władysława Jaworskiego zatytułowana *Barbara Ubrykówna czyli sprawa Karmelitanek Bosych* (Kraków: Wydawnictwo Dziel Katolickich, 1869). Biografię Ubrykównej opracowała Natalia Budzyńska, *Ja nie mam duszy. Sprawa Barbary Ubryk, uwięzionej zakonnicy, której historią żyła cała Polska* (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2020).

⁵⁶ Przeglądu prasy niepełnosprawnych w Polsce (począwszy od I poł. XIX wieku) dokonał Arkadiusz Myszkowski, „Prasa niepełnosprawnych w Polsce (zarys problemu i historii)”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 30/2 (1991): 37–50.

⁵⁷ *Echo Inwalidy* V/1, 4.

Jednodniówka *Życie Inwalidzkie* z 1925 roku promuje wstępowanie do Legii Inwalidów Wojsk Polskich. Jej celem było zarówno zabezpieczenie bytu materialnego inwalidów Wojska Polskiego, jak i to, aby „[...] rząd i społeczeństwo wiedziało, że są to ludzie, którzy zasługują nie na litość czy współczucie, lecz na uznanie i szacunek [...]”⁵⁸. Wstępujący do Legii mogli liczyć między innymi na wsparcie w zakresie pracy, starania się o rentę, porad prawnych i lekarskich, dostępności do kultury.

Źródła dokumentowe pozwalają również na śledzenie niepełnosprawności w kontekstach kulturowych. Przykładem jest statut Stowarzyszenia Głuchoniemych im. Marszałka Piłsudskiego, założonego w 1932 roku w Poznaniu⁵⁹. Już samo określenie „głuchoniemy” zawarte w nazwie Stowarzyszenia pokazuje odmienną od współczesnej nam perspektywę (obecnie: głuchy, ale nie niemy, bo mający własny – pozawerbalny – język). Zapisy statutu umożliwiają także uchwycenie kształtowania się reprezentacji osób z niepełnosprawnościami. Paragraf szósty statutu dzieli członków stowarzyszenia na rzeczywistych, wspierających oraz honorowych. Członkiem rzeczywistym mógł zostać każdy głuchoniemy (również kobiety) po ukończeniu dziesiątego roku życia. Natomiast pozostałym osobom przysługiwał status członka wspierającego bez możliwości głosowania (tylko z głosem doradczym) i bez biernego prawa wyborczego. Mamy tutaj zatem do czynienia z intencyjnym tworzeniem autentycznej reprezentacji i organizacji osób z niepełnosprawnością (*disabled people's organisation*).

Czas po II wojnie światowej przynosi coraz więcej źródeł będących bezpośrednimi relacjami osób z niepełnosprawnościami, a także ich najbliższego otoczenia. Przykładem tych pierwszych są *Pamiętniki inwalidów wojennych* powstałe w efekcie konkursu rozpisanego w latach siedemdziesiątych XX wieku przez Ministerstwo Obrony Narodowej⁶⁰. Są one utrzymane w nurcie „mitu zwycięstwa nad faszyzmem jako mitu fundacyjnego dla całego systemu radzieckiego, także Polski Ludowej”⁶¹, a ich treść dotyczy w przeważającej mierze wydarzeń wojennych ukazujących bohaterstwo żołnierzy, którzy w wyniku prowadzonych walk nabyli niepełnosprawność. Jednak wśród nielicznych wspomnień powojennych możemy odnaleźć wartościowe zapisy pokazujące formy samoorganizacji osób z niepełnosprawnościami – relacje z przekwalifikowywania się do nowych zawodów i zakładania spółdzielni inwalidów, powstawania organizacji sportowych czy wreszcie walki o swoje prawa – jak w przypadku ociemniałego żołnierza pragnącego podjąć studia prawnicze.

Przykładem relacji najbliższego otoczenia osób z niepełnosprawnościami są dwa pamiętniki matek wychowujących swoich synów (głuchego oraz chorego na polio) w realiach Polski Ludowej⁶². Znalazły się tutaj wątki związane

⁵⁸ *Życie Inwalidzkie*, Warszawa, Poznań 1925.

⁵⁹ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Urząd Wojewódzki Poznański, sygn. 1190.

⁶⁰ *Pamiętniki inwalidów wojennych*, red. Wanda Zbyszewska (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1971).

⁶¹ Śmieja, „Pamiętniki inwalidów wojennych – PRL i (re)konstruowanie okaleczonych ciał”, *Autobiografia* 2(9) (2017): 141. Tu krytyka źródłowa *Pamiętników*.

z rehabilitacją i udziałem w życiu społecznym (jak uprawianie sportu przez głuche dziecko). Ukazane zostały tendencje państwa do „urodzinniania” (*familialization*) kwestii osób z niepełnosprawnościami (i tym samym wymazywania ich z przestrzeni społecznej), a także przerzucania odpowiedzialności za rehabilitację na kobiety (matki)⁶³. Jednocześnie pojawia się krytyka państwa niezapewniającego odpowiedniego wsparcia dzieciom z niepełnosprawnościami⁶⁴.

Z okresu po 1989 roku warto zwrócić uwagę na źródła, które są wyrazem rozwijającej się samoświadomości środowiska osób z niepełnosprawnościami i jego dążeń emancypacyjnych. Przykładem jest Społeczny Raport Alternatywny z realizacji Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami w Polsce, będący wynikiem prac wielu osób (w tym również z niepełnosprawnościami) reprezentujących organizacje pozarządowe i świat nauki⁶⁵. Raport ma charakter emancypacyjny, przeprowadza krytykę państwa związaną z brakiem odpowiedniej polityki społecznej na rzecz wspierania samodzielności osób z niepełnosprawnościami. Inny przykład stanowi ukazujący się od 1994 roku magazyn *Integracja*, dotyczący bieżących spraw i problemów środowiska niepełnosprawnościowego. Podejmowana tematyka jest bardzo szeroka, obejmuje między innymi kwestie związane z polityką państwa wobec niepełnosprawności, zagadnienia rynku pracy i rehabilitacji, kwestie społeczne i kulturalne. Magazyn tworzony jest przede wszystkim przez OzN i jest największym tego typu pismem w Polsce.

Inną interesującą grupą źródeł są dokumenty powstające w Biurze Pełnomocnika Rządu do spraw Osób Niepełnosprawnych utworzonym w 1991 roku. Są one odbiciem zmieniającej się polityki państwa wobec niepełnosprawności, w tym recepcji teorii zagranicznych (jak idee zawarte w KPON). Ciekawym materiałem mogą być również publikacje Biura Rzecznika Praw Obywatelskich, które podnoszą kwestie równego traktowania OzN (na przykład równego dostępu do wsparcia w różnych obszarach, dostępu do wymiaru sprawiedliwości).

Powyższe próbki i wskazania źródłowe pokazują spektrum stwarzające szerokie możliwości badawcze. Szczególnie użyteczne powinny być tutaj kwerendy źródłowe w obszarach prawa, wojskowości, religioznawstwa, publicystyki i pamiętnikarstwa, pomocy społecznej, organizacji społecznych. Nie należy przy tym pomijać dorobku badaczy wychodzących z medycznego paradygmatu niepełnosprawności, ponieważ kwerendy źródłowe przez nich przeprowadzone

⁶² Eugenia Chajęcka, *Syn! Będzie szczęśliwa* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1988); Anna Domańska, *Los w rękach twoich* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1975). Analizy relacji dokonała Natalia Pamuła, „«Maternal Impressions». Disability Memoirs in Socialist Poland”, *Aspasia* vol. 13 (2019): 95–112.

⁶³ Pamuła, „«Maternal impressions»”, 95, 97.

⁶⁴ *Ibid.*, 102.

⁶⁵ *Społeczny Raport Alternatywny z realizacji Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami w Polsce*, red. Jacek Zadrożny, 2015, <http://konwencja.org/o-projekcie/>, dostęp: 13.04.2020.

mogą być z powodzeniem wykorzystane w badaniach opartych na modelu społecznym⁶⁶. Osobnym zagadnieniem, tutaj jedynie sygnalizowanym, jest piśmiennictwo OzN publikowane w Internecie – w postaci prywatnych stron (blogów) oraz wpisów w mediach społecznościowych⁶⁷. Są one unikatowymi zapisami postaw, odczuć, postulatów, codziennych zmagania – ujmowanymi z bardzo różnych perspektyw życiowych i światopoglądowych. Ich wartość wydaje się znaczna i powinny się one znaleźć w kręgu zainteresowania historyka dziejów najnowszych⁶⁸.

ZAGADNIENIA I POSTULATY BADAWCZE

Zagadnienie niepełnosprawności, postrzegane jako społeczna historia idei o podłożu antropologicznym, rodzi wiele pytań odnoszących się do bardzo różnych obszarów życia ludzkiego. Stanowią one katalog otwarty, który z całą pewnością może być rozszerzany przez badaczy wywodzących się z różnych środowisk naukowych. Ich wspólnym mianownikiem są relacje i mechanizmy społeczne, jakim podlegała niepełnosprawność (rozumiana jako *disability*).

Warto zwrócić uwagę na zagadnienia będące, jak dotąd, stosunkowo mało eksploatowanymi kierunkami w polskich badaniach nad historią niepełnosprawności ze wskazaniem na postulat zmierzania w kierunku ujęć syntetyzujących. Skłania ku temu zarówno rosnąca liczba polskich badań (choć w wielu obszarach nadal fragmentarycznych), stosunkowo duża baza źródłowa, jak też coraz bardziej aktywne środowisko osób z niepełnosprawnościami, które w toku działań emancypacyjnych poszukuje również swojej tożsamości.

KSZTAŁTOWANIE SPOŁECZNEJ (SAMO)ŚWIADOMOŚCI NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Jednym z najważniejszych postulatów badawczych jest prześledzenie kształtowania się społecznego i kulturowego postrzegania niepełnosprawności – uchwycenie jego poszczególnych etapów, począwszy od jednostkowych świadectw zainteresowania niepełnosprawnością, poprzez próby definiowania tego zjawiska i wprowadzania różnego rodzaju rozwiązań społecznych, po

⁶⁶ Przykładem publikacji wychodzącej z paradygmatu medycznego, a jednocześnie zawierającej wiele wskazówek źródłowych mogących odnosić się do niepełnosprawności w ujęciu społecznym i prawno-człowieczym jest opracowanie Zofii Podgórskiej-Kławe, *Szpitala warszawskie 1388–1945* (Warszawa: PWN, 1975). Innym przykładem jest praca Bożeny Urbanek, „XIX-wieczne materiały archiwalne i zabytki literatury na temat opieki nad pacjentami z Poznania”, *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny* 73 (2010): 94–98.

⁶⁷ Wpisy te mogą mieć charakter rozproszony, często jednak są grupowane w postaci osobnych stron w mediach społecznościowych. Przykładem jest inicjatywa „Chcemy całego życia”.

⁶⁸ Ze względu na ulotny charakter tego rodzaju źródeł, jak też niekiedy ich bardzo osobisty charakter, wymagają one odrębnego podejścia metodologicznego.

kształtowanie się świadomości⁶⁹ grupowej osób z niepełnosprawnościami oraz ich otoczenia społecznego.

Istotne jest pytanie, czy niepełnosprawność była dostrzegana w poszczególnych epokach historycznych, a jeśli tak, to w jaki sposób. Stiker formułuje je następująco: „Dlaczego społeczeństwo próbuje integrować niepełnosprawnych? Co stoi za tą intencją? I, bardziej dokładnie, dlaczego społeczeństwo chce integrować właśnie w taki, a nie inny sposób?”⁷⁰. Pytanie to należy rozszerzyć: dlaczego w ogóle społeczeństwo interesuje (interesowało) się niepełnosprawnością? Co powoduje przejście od obojętności do różnych form zainteresowania? I wreszcie: jakie formy zainteresowania niepełnosprawnością, a co za tym idzie, jakie strategie wobec niej, były przyjmowane? Stiker wskazuje, że „integracja” może mieć bardzo wiele znaczeń, a jej „sukces” może być oparty na różnych strategiach „asymilacji” – od polityk publicznych opartych na włączaniu społecznym przez segregację po likwidację. „Integracja” w tym ujęciu nie oznacza zatem włączania społecznego, ale sposób rozwiązania „problemu” społecznego. Jednocześnie Stiker wskazuje na niepokojącą ideę, która towarzyszy niepełnosprawności w każdej epoce: społeczną ideę „wymazania”⁷¹.

Kluczowa jest kwestia uchwycenia początków i rozwoju samoświadomości osób z niepełnosprawnościami jako grupy. Rachel Carling-Jenkins wyróżniła dwa nurty ruchu niepełnosprawnościowego odmiennie definiujące swoje postawy wobec świata „sprawności”: *ability movement* oraz *disability pride movement*. Pierwszy nawiązuje do potrzeby integracji osób z niepełnosprawnościami i opiera się na konieczności ich dostosowania do ogólnych norm i wymagań społecznych. Wiąże się to z działaniami mającymi na celu usprawnianie, dostosowywanie zdolności osób z niepełnosprawnościami do jak najlepszego funkcjonowania społecznego. Drugi nurt oparty jest na tożsamości niepełnosprawnościowej i podkreśla odrębność osób z niepełnosprawnościami jako pewnego rodzaju mniejszości mogącej wnieść do społeczeństwa nowe wartości. W tym wypadku ideą nie jest proste włączenie społeczne (rozumiane jako asymilacja), ale wywołanie zmiany społecznej prowadzącej do akceptacji niepełnosprawności i uznania jej za wartościowy, równoprawny czynnik kulturowy⁷².

W warunkach polskich obserwacja pierwszego z nurtów możliwa jest co najmniej od okresu dwudziestolecia międzywojennego, co związane jest z powstawaniem organizacji osób z niepełnosprawnościami, których jednym z głównych celów był powrót ich członków do możliwie „normalnego życia”.

⁶⁹ Świadomość niepełnosprawności (*disability consciousness*) jest jednym z kluczowych pojęć dla współczesnych ruchów niepełnosprawnościowych – por. Jane Campbell, Mike Olivier, *Disability consciousness*, w: eidem, *Disability politics* (London, New York: Routledge, 1996/2015).

⁷⁰ Stiker, *A History of Disability*, 15.

⁷¹ David T. Mitchell, „Słowo wstępne”, w: Stiker, *A History of Disability*, XI.

⁷² Rachel Carling-Jenkins, *Disability and social movements. Learning from Australian experiences* (London: Routledge, 2016).

Drugie podejście wiąże się w dużej mierze z przemianami światopoglądowymi i recepcją wzorów anglosaskich w Polsce, które zostały wzmocnione przez ratyfikację KPON. Ujęcie tych dwóch perspektyw może być pomocne w badaniu historii polskiego środowiska niepełnosprawnościowego w kategoriach ruchu społecznego⁷³.

ODRĘBNOŚĆ KULTUROWA NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Z kwestią tożsamości wiąże się odrębność kultury osób z niepełnosprawnościami. Wśród najważniejszych pytań należy wskazać: czy uprawnione jest tutaj mówienie o osobnej oryginalnej kulturze, czy też może osoby z niepełnosprawnościami są i były uczestnikami kultur dominujących w ich otoczeniu?; jeśli takie osobne kultury istniały (istnieją), to co je kształtowało i w jakim zakresie? Powszechnie zwraca się uwagę na odrębność kultury Głuchych, która opiera się na własnym języku, a także na poczuciu grupowej przynależności (również w kontekście historycznym)⁷⁴. Wskazywana jest również odrębność innych grup, takich jak niewidomi, osoby poruszające się na wózkach czy osoby z niepełnosprawnością intelektualną⁷⁵.

W związku z pytaniem o istnienie osobnej kultury (kultur) niepełnosprawności należy postawić pytanie odnoszące się do terażniejszości: w jaki sposób można pogodzić włączanie społeczne, które jest nadrzędnym hasłem Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, z kwestiami odrębności grupowej tych osób? Innymi słowy: czy idea włączenia społecznego powinna (lub czy ma potencjał) prowadzić do zaniku osobnej kultury (kultur) osób z niepełnosprawnościami i włączenia ich w nurt kultury dominującej, czy też

⁷³ Należy pamiętać, że zasadność interpretowania samoorganizacji OzN w kategoriach ruchu społecznego wymaga głębszego namysłu ze względu na rozbieżność (niekiedy sprzeczność) perspektyw, celów i metod działania różnych grup składających się na środowisko niepełnosprawnościowe. W odniesieniu do Polski wątek ten nie jest jeszcze dostatecznie zbadany. W naukach społecznych wskazuje się raczej na pewne nurty wewnątrz środowiska jako osobne ruchy (por. Elżbieta Zakrzewska-Manterys, „Ogólnopolskie forum warsztatów terapii zajęciowej – anatomia rodzącego się ruchu społecznego”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica* 60 (2017): 47–56). W ograniczonym zakresie polskie wątki historyczne przedstawił Leszek J. Sibilski, *Social Aspects of Disability: Social Movements, Social Organization and Legislative Action* (Katowice: Wydawnictwo Naukowe, 2000).

⁷⁴ W tym kontekście należy ponownie przywołać wspomniany nurt *disability pride* podkreślający swoją inność i budujący na niej kapitał kulturowy i społeczny. Warto tutaj zwrócić uwagę na działalność fundacji Instytut Historii Głuchych *Surdus Historicus*, której działalność skupia się na budowaniu świadomości dziedzictwa kulturowego i historycznego Głuchych (<http://www.surdushistory.org.pl/>, dostęp: 3.05.2020). Fundacja prowadzi działalność wydawniczą, badawczą oraz popularyzatorską (por. Łukasz Krakowiak, „Głusi wczoraj i dziś: historia Głuchych na przełomie XIX i XX wieku», Warszawa, 30 listopada–1 grudnia 2013”, *Roczniki Pedagogiczne* 5[41], nr 3 [2013]: 211–213).

⁷⁵ Por. Beata Borkowska-Beszta, *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych* (Kraków: Impuls, 2012).

jest to niemożliwe (lub też niepożądane) – zarówno ze względu na postawy otoczenia społecznego, jak i samych osób z niepełnosprawnościami? Pytanie to nie dotyczy bezpośrednio przeszłości, jednak wydaje się, że odpowiedź na nie – przynajmniej częściowo – może zostać udzielona w wyniku badań historycznych.

KULTUROWY IMPERIALIZM I WYMAZYWANIE NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Colin Barnes i Geof Mercer zwracają szczególną uwagę na potrzebę badania historii niepełnosprawności z perspektywy opresji społecznej, podobnej do seksizmu lub rasizmu, mającej własną formę i dynamikę. Dyskryminacja osób z niepełnosprawnościami ujawnia się w praktykach wykluczania i upośledzania na poziomach: interpersonalnym, instytucjonalnym, kulturowym i społecznym⁷⁶. Perspektywa ta prowadzi do historycznego rozpatrywania niepełnosprawności jako kondycji moralnej związanej z pojęciem grzechu oraz poczuciem wstydu prowadzącymi do izolacji i wykluczenia osób z niepełnosprawnością (niekiedy również ich rodzin) czy prób jej ukrywania⁷⁷. Jednocześnie bardzo silne są implikacje związane z modelem medycznym i wynikający z tego paternalizm, patologizacja niepełnosprawności, a także promocja modelu charytatywnego. Ten ostatni objawia się w kulturowym imperializmie i wykluczaniu polegających na pracy dla osób z niepełnosprawnością (lub bardziej dosadnie: na osobach z niepełnosprawnością), a nie współpracy z nimi⁷⁸. Prowadzi to do traktowania tej grupy jako „innych”, uległych, niepożądanych i gorszych, a tym samym powstawania różnych form opresji społecznej.

Barnes i Mercer, pisząc o niepodważalnym wpływie „kulturowego imperializmu” na życie osób z niepełnosprawnościami, podkreślają, iż „dotkliwie brakuje prób przebadania tego historycznie zmiennego fenomenu na podstawie materiałów źródłowych”⁷⁹. Podobny postulat należy zgłosić w przypadku badań polskich, z zaznaczeniem, że prowadzone są prace w tym kierunku⁸⁰. Zagadnienie to mieści się w nurcie szeroko pojętych teorii krytycznych takich jak feminizm czy postkolonializm. Pojawienie się tej perspektywy jest świadectwem wzrostu samoświadomości środowiska niepełnosprawnościowego i jego dążeń emancypacyjnych.

⁷⁶ Barnes, Mercer, *Niepełnosprawność*, 28–29. Próby porównania ruchów społecznych kobiet, rdzennych Australijczyków i osób z niepełnosprawnościami dokonała Rachel Carling-Jenkins (*Disability and Social Movements*), wskazując na wiele punktów styčných charakteryzujących te grupy w kontekście opresji społecznej.

⁷⁷ Por. Goodley, *Disability Studies*, 7.

⁷⁸ *Ibid.*, 7.

⁷⁹ Barnes, Mercer, *Niepełnosprawność*, 33.

⁸⁰ Przykładem jest opracowanie Natalii Pamuły („«Maternal Impressions»”), w którym przedstawiona została wspomniana już wcześniej koncepcja „urodzinniania” niepełnosprawności.

WALKA O HEGEMONIĘ W DYSKURSIE NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIOWYM

Interesującą formą analizy, z pogranicza nauk historycznych i społecznych, byłoby zbadanie praktyk dyskursywnych związanych z przemianami światopoglądowymi odnoszącymi się do niepełnosprawności. Może ona znaleźć szczególnie zastosowanie w badaniach polskiego aktywizmu, rozkwitłego po 1989 roku, kiedy to wzmożło się zainteresowanie zagranicznymi koncepcjami niepełnosprawności, w tym jej społecznym i prawno-człowieczym modelem. Idee te zaczęły przenikać na polski grunt w postaci praktyk i postulatów dyskursywnych (jak na przykład postulat usunięcia z opisu niepełnosprawności terminu „niesamodzielnosc”⁸¹, pojawienia się określenia „osoba z niepełnosprawnością” czy takich pojęć jak „niezależne życie” (*independent living*), i „asystencja osobista”).

Jak zauważa Goodley, podejście dyskursywne ukazuje socjo-historyczne pochodzenie niepełnosprawności rozumianej w kategorii uszkodzenia (*impairment*). Niepełnosprawność (*disability*) staje się fenomenem, który ujawnia się, kiedy uszkodzenie jest rozumiane, przeżywane, mierzone, odczuwane, rozważane i wprowadzane do świata społecznego⁸². Jednocześnie należy podkreślić, że dyskurs jest czymś więcej niż tylko swojego rodzaju „grą językową” i jest głęboko osadzony w praktyce społecznej i politycznej⁸³.

Warto zwrócić uwagę na koncepcję politycznej analizy dyskursu i walki o hegemonię w dyskursie Ernesto Laclaua i Chantal Mouffe⁸⁴, umożliwiającą pokazanie zjawisk emancypacyjnych na bazie logiki różnicy i ekwiwalencji, które pozwalają na budowanie tożsamości w „opozycji do” lub „zgodności z”⁸⁵. Logiki te wpisują się w dyskurs niepełnosprawności, który formowany był historycznie w dwóch kręgach – „sprawnościowym” i „niepełnosprawnościowym” – między zdolnością i niezdolnością, normalnością i nienormalnością, autonomią i opresją, w oparciu o definiowanie „inności”. Analiza przenikania założeń modelu społecznego i prawno-człowieczego do dotychczasowej

⁸¹ Dorota Podgórska-Jachnik, „(Nie)pełnosprawność a (nie)samodzielnosc w kontekście autonomii relacyjnej”, *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej* 32 (2018): 57–71; Pismo Rzecznika Praw Obywatelskich do prof. Gertrudy Uścińskiej Przewodniczącej Międzyresortowego Zespołu do spraw Opracowania Systemu Orzekania o Niepełnosprawności oraz Niezdolności do Pracy, Prezes Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, XI.7061.10.2018.AKB, Rzecznik Praw Obywatelskich 2018.

⁸² Goodley, *Disability Studies*, 126.

⁸³ Por. *Ibid.*, 128.

⁸⁴ Ernesto Laclau, *Emancypacje*, przeł. Leszek Koczanowicz, Katarzyna Liszka, Łukasz Nysler, A. Orzechowski, Lotar Rasiński, Agata Sypniewska (Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, 2004).

⁸⁵ Możliwość zastosowania koncepcji Laclaua i Mouffe do badań niepełnosprawności wykazała Jolanta Rzeźnicka-Krupa, *Społeczne ontologie niepełnosprawności. Ciało, tożsamość, performatywność* (Kraków: Impuls, 2019), a także Teresa Żółkowska, „Inny (Wykluczony): dyskurs, puste znaczące, emancypacja”, *Analiza i Egzystencja* 23 (2013): 189–210; eadem, „Dlaczego emancypacja osób niepełnosprawnych powinna być «pustym znaczącym»”?, *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej* 5 (2014): 9–16.

perspektywy (opartej, jak się wydaje, w dużej mierze na modelu medycznym) postrzegania niepełnosprawności w Polsce pozwoliłaby uchwycić zmiany światopoglądowe środowiska niepełnosprawnościowego⁸⁶, jak też ścieranie się różnych jego frakcji, ukazując (zdaniem Laclaua nigdy niekończącą się) walkę o hegemonię w dyskursie. Umożliwiłoby to uchwycenie historycznego procesu budowania tożsamości (zarówno w opozycji sprawność-niesprawność, jak i wewnątrz środowiska niepełnosprawnościowego), a także politycznego zaangażowania osób z niepełnosprawnościami w walkę o swoje prawa.

Proponowane kierunki badań prowadzą do pytania o polską perspektywę niepełnosprawności, które nadal pozostaje otwarte. Ma ona z pewnością swój charakterystyczny rys, szczególnie dla XX wieku – chociażby z powodu okresowego funkcjonowania kultury polskiej w warunkach braku lub ograniczonej suwerenności, co z jednej strony prowadziło do przyjmowania narzucanych wzorców kulturowych i społecznych oraz rozwiązań prawnych, a z drugiej do ograniczania swobodnego przepływu idei, jak też utrudnionej krytyki działań (lub ich braku) podejmowanych przez władze. Jednocześnie należy podkreślić kształtowanie się własnej oryginalnej myśli i praktyk (na przykład polska szkoła rehabilitacji) wywodzących się zarówno z tradycji uniwersyteckich, jak i działalności organizacji pozarządowych⁸⁷. Wydaje się, że z przeglądu literatury i materiałów źródłowych wyłania się obraz socjalistycznej i postsocjalistycznej perspektywy niepełnosprawności – być może wspólny dla krajów byłego bloku wschodniego (co wymaga badań porównawczych). Ta pierwsza wiąże się z etosem pracy rzutuującym na działania podejmowane wobec niepełnosprawności – takie jak jej ukrywanie (pozostawianie poszukiwania rozwiązań w gestii rodzin) – przy jednoczesnym wspieraniu zrzeszania się OzN w organizacjach społecznych czy spółdzielniach produkcyjnych. Druga wydaje się stanowić konglomerat spuścizny socjalistycznej z myślą neoliberalną, gdzie możliwa jest obserwacja dynamicznych przemian (związanych między innymi z gwałtownym rozwojem form samoorganizacji OzN, recepcją teorii anglosaskich, krytyką państwa) przy jednoczesnym funkcjonowaniu pewnych zastałych form – jak silne myślenie w kategoriach segregacyjnych czy zdolności do pracy⁸⁸. Z całą pewnością obie perspektywy wymagają dalszych szczegółowych badań.

Jednocześnie konieczne jest unikanie nadmiernej stereotypizacji poszczególnych epok, jak w przypadku okresu PRL, wskazywanego jako czas segregacji i „medykalizacji” niepełnosprawności. Zjawiska te niewątpliwie miały

⁸⁶ Temat recepcji anglosaskiej kultury niepełnosprawnościowej w Polsce podjęła Magdalena Zdrodowska („Kultura Głuchych – kultura oporu”).

⁸⁷ Dobrym przykładem jest tutaj działalność Krystyny Mrugańskiej łączącej pracę w Instytucie Psychiatrii i Neurologii z działalnością Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym (obecnie: Polskie Stowarzyszenie Osób z Niepełnosprawnością Intellektualną), która od lat 60. XX wieku m.in. wprowadzała do placówek opiekuńczych „zasady normalizacji życia”, a także turnusy rodzinne wczesnej interwencji – będące wówczas nowością w skali światowej.

⁸⁸ Ciekawej analizy dokonał w tym zakresie Teodor Mladenov, „Postsocialist disability matrix”, *Scandinavian Journal of Disability Research*, vol. 19, no. 2 (2017): 104–117.

miejsce, jednak należy je znuansować. Dobrym przykładem są spółdzielnie inwalidów, które jakkolwiek miały charakter segregacyjny, to jednak były tworzone przez same OzN, widzące w nich szansę na poprawę jakości swojego życia – nie zawsze więc stanowiły wyraz polityki państwa wobec niepełnosprawności. Podobnie, jak pokazał Marcin Stasiak, medyczne postrzeganie niepełnosprawności nie pozbawiało tej perspektywy czynnika humanistycznego – w placówkach medycznych czy sanatoriach rodziły się silne więzi zarówno z kadrą, jak i pacjentami, które sprawiały, „że do sanatorium po jakimś czasie nie tyle się wyjeżdżało, co raczej wracało”⁸⁹.

Wydaje się, że opracowanie proponowanych zagadnień w formie syntetyzującej dla konkretnych epok (w zależności od przyjętej periodyzacji) byłoby pomocne w odpowiedzi na pytanie o specyfikę polskiej historii niepełnosprawności. Należałoby raczej postulować tutaj powstanie wielu monografii poszczególnych epok i zagadnień, niż stworzenie jednego uniwersalnego opracowania (co ze względu na wielość perspektyw i rozległość tematu wydaje się niemożliwe⁹⁰). Z postulatem ujęcia syntetycznego wiąże się potrzeba pokazania polskiej historii niepełnosprawności w kontekście międzynarodowym – szczególnie europejskim. Prześledzenie wzajemnych wpływów, zapożyczeń i inspiracji⁹¹, jak też odmienności w rozwoju różnych idei pozwoliłoby na pełniejsze ujęcie omawianej problematyki.

ZAKOŃCZENIE

Historycy z łatwością dostrzegą szereg trudności i pułapek metodologicznych, z jakimi mogą spotkać się badacze niepełnosprawności. Splot zagadnień i kontekstów badawczych osadzonych w formacjach intelektualno-społeczno-kulturowych poszczególnych epok historycznych (z ich labilną periodyzacją) wymaga od badacza szerokiej i dogłębnej znajomości wielu zagadnień znajdujących się w obszarze licznych dyscyplin naukowych. Sprawia to, że *disability studies* stają się swojego rodzaju dyscypliną idącą „w poprzek” – wymagającą

⁸⁹ Stasiak, «Możesz kłąć, możesz płakać», 123.

⁹⁰ Wyjątkiem byłoby tutaj opracowanie o charakterze podręcznikowym.

⁹¹ Ciekawym, nie do końca zbadanym przykładem jest historia hasła „nic o nas bez nas”, które w Polsce do szerszego obiegu weszło w dużej mierze za sprawą KPON, gdzie podkreślana jest konieczność udziału osób z niepełnosprawnościami w kształtowaniu prawa i polityki publicznych do nich się odnoszących. Na świecie rozpowszechniło się ono między innymi dzięki publikacjom amerykańskim i brytyjskim, do których odwołują się również polscy badacze i aktywiści. Jednak, jak wskazuje James Charlton w publikacji *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment* (Berkeley: University California Press 2000), 3, hasło to usłyszał pierwszy raz w Afryce Południowej od aktywistów, którzy podchwycili je w czasie konferencji w jednym z krajów Europy Wschodniej. Przykład ten ma charakter anegdotyczny, jednak pokazuje on, że obieg idei jest wielokierunkowy, a ich powstawanie i propagowanie ma złożony charakter.

zręcznego łączenia różnych dziedzin i metodologii, a badacze mają trudność w ścisłym dopasowaniu się do konkretnych dyscyplin akademickich⁹².

Należy zauważyć, że badania nad historią niepełnosprawności są obciążone pewną trudnością ze względu na to, że stają się częścią *disability studies*, które wyrosły z badania zagadnień współczesnych. Oznacza to, że stosowana siatka pojęciowa, modele niepełnosprawności czy wreszcie sam język opisu osadzone we współczesnym postrzeganiu świata mogą rzutować znacząco na postawy badawcze jako do pewnego stopnia obce naukom historycznym. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na wzajemną relację socjologii historycznej i historii społecznej jako dyscyplin mających wspólny potencjał do badań historii niepełnosprawności. Proponowana perspektywa, wychodzenia od modeli niepełnosprawności do badań historycznych, może sprawić kłopot zarówno socjologowi, jak i historykowi. Wymaga ona bowiem łączenia socjologicznych standardów analizy z warsztatem historyka – rozumianego jak zespół czynności związanych z krytyką źródełową. Konstruowane w ten sposób prace mogą narazić się na zarzut „wypadu” jednej dyscypliny na pole drugiej i fasadowe wykorzystanie jej narzędzi⁹³.

Jednocześnie badaczka może obciążać pewna stereotypizacja tematu oparta na własnych doświadczeniach niepełnosprawności (lub ich braku). Jak zauważa Guriewicz, badacz, będący przedstawicielem danej kultury, jest w stanie zobaczyć w innej kulturze w pierwszej kolejności to, co jest jemu kulturowo bliskie i zrozumiałe, a także to, co na zasadzie kontrastu rzuca się w oczy⁹⁴. W przypadku badań nad niepełnosprawnością należy z jednej strony unikać pułapki poszukiwania pełnej kulturowej bliskości (która, jakkolwiek do pewnego stopnia występuje, to jednak może okazać się złudna), a z drugiej nadmiernej fascynacji innością. Istotą jest pokazanie możliwie pełnego i zniuansowanego obrazu, chociaż całkowita rekonstrukcja duchowego świata ludzi poprzednich epok jest badawczą utopią⁹⁵.

W badaniach niepełnosprawności istotna jest również konieczność rozbicia uniwersalizujących narracji. Jak zauważa Theresia Degener, w *disability studies* dominujące są narracje białych badaczy, głównie mężczyzn, bez niepełnosprawności⁹⁶. Mogą mieć one charakter orientalizujący niepełnosprawność⁹⁷, jak też zawężyć horyzont badawczy. W tym kontekście konieczne jest prowadzenie analiz wychodzących z różnych perspektyw, takich jak studia

⁹² Metzler, *A Social History of Disability in the Middle Ages*, 2.

⁹³ Interesującej analizy w tym zakresie dokonali Krzysztof Górlach, Martyna Wierzbak-Kubat, „Historia społeczna i socjologia historyczna: rezultaty pewnego spotkania”, *Studia Socjologiczne*, 1(216) (2015): 261–293.

⁹⁴ Metzler, *A Social History of Disability in the Middle Ages*, 15.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Degener, „Disability in a Human Rights Context”, 24.

⁹⁷ Orientalizacja (w ujęciu Edwarda Saïda, *Orientalizm*, przeł. Monika Wyrwas-Wiśniewska [Poznań: Zysk i S-ka, 2018]) ustawia badaną grupę na pozycji niższej od badacza, powodując traktowanie jej kultury jako swojego rodzaju osobliwości przy jednoczesnym zniekształcaniu obrazu i tworzeniu fałszywych wyobrażeń. Tezy Saïda, odnoszące się do orientalizacji świata arabskiego, zaskakująco dobrze pasują do kontekstu *disability studies*.

nad nierównościami, *gender studies* czy *queer studies*⁹⁸. Badanie niepełnosprawności społecznej ma charakter intersekcyjny, zakładający, że nie istnieje ona w oderwaniu od innych czynników – takich jak wiek, płeć, orientacja seksualna czy pochodzenie etniczne – jako konstytuujących daną osobę na równi z niepełnosprawnością. Wymaga to od badacza rozważenia ich wzajemnego warunkowania i wzięcia pod uwagę „przecinających się” tożsamości⁹⁹. Ujęcie intersekcyjne oznacza również osadzenie niepełnosprawności w kontekście globalizacji i kapitalizmu, ubóstwa, ograniczania programów socjalnych, przynależności do określonej klasy społecznej¹⁰⁰. Niesie to ze sobą obowiązek uwzględniania wielu zmiennych, koniecznych do uzyskania pełnego obrazu, a zatem znajomości nie tylko zagadnień związanych bezpośrednio z niepełnosprawnością.

Należy również zwrócić uwagę na kwestię społecznej użyteczności badań historycznych nad niepełnosprawnością jako jednego z głównych postulatów *critical disability studies*¹⁰¹. W dobie coraz intensywniejszych działań osób z niepełnosprawnościami ważny staje się postulat nadania tożsamości temu środowisku poprzez pokazanie jego członków jako uczestników historii. Jak pisze Carling-Jenkins: rozumienie wspólnej historii i walki podejmowanej z opresją społeczną prowadzi do wglądu w obecną sytuację tych grup i kształtowanie się ruchów społecznych z nimi związanych¹⁰².

Niepełnosprawność występuje w historii wszędzie, jeśli tylko zaczniemy jej szukać, jednak jest widocznie nieobecna w historii, którą piszemy – zauważa Douglas C. Baynton¹⁰³. Wschodnioeuropejskie studia o niepełnosprawności są stosunkowo nowym obszarem. Według Natalii Pamuły, Magdaleny Szaroty i Marty Usiekiewicz: „wciąż brakuje napisanych z perspektywy studiów o niepełnosprawności analiz tego, w jaki sposób niepełnosprawność jest doświadczana, rozumiana społecznie, definiowana w dokumentach prawnych, reprezentowana w mediach i literaturze w byłych, jak i obecnych krajach bloku wschodniego”¹⁰⁴. Połączenie dotychczasowych badań i nowych analiz może zmierzać w kierunku opracowań syntetycznych dotyczących proponowanych w artykule obszarów. Otwiera się zatem tutaj szerokie pole badawcze – również dla historyków – szczególnie w kontekście przyjęcia przez Polskę KPN, a tym samym intensyfikacji dyskusji związanych z funkcjonowaniem niepełnosprawności w przestrzeni społecznej, kulturowej i politycznej.

⁹⁸ Por. Goodley, „Difference. Disability, gender, race, sexuality and social class”, w: idem, *Disability Studies*.

⁹⁹ Goodley, *Disability Studies*, 44; Pamuła, Szarota, Usiekiewicz, „Nic o nas bez nas”, 7.

¹⁰⁰ Goodley, *Disability Studies*, 53–56.

¹⁰¹ *Ibid.*, 191–192.

¹⁰² Por. Carling-Jenkins, *Disability and social movements*, 138.

¹⁰³ Douglas Baynton, „Disability and the Justification of Inequality in American history”, w: *The New Disability History*, red. Paul K. Longmore, Lauri Umansky (New York: NYU Press, 2001), 52.

¹⁰⁴ Pamuła, Szarota, Usiekiewicz, „Nic o nas bez nas”, 7–8.

SUMMARY

The main purpose of the article is to elicit a discussion regarding possibilities and research directions on a social history of disability in the context of the rejection of the medical model of disability in favour of the social and the human-rights paradigm. The methodological discussion concerns an application of the concept of disability – included in the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities – and critical disability studies perspective to research the social history of disability. The main fields of research are cultivation of people's with disabilities social and political consciousness and self-consciousness, cultural imperialism and exclusion, as well as the cultural identity of persons with disabilities. Two variants of periodisation are introduced in the context of historical attitudes towards disability, as well as cultural and intellectual formations. An overview of primary sources brings a broad but scattered range of pieces of information relating to disability. Nevertheless, it is feasible to suggest particular groups of sources for more precise queries.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

„Echo Inwalidy”, I/1, Lwów 1929.

„Życie Inwalidzkie”, Warszawa, Poznań 1925.

Anonim tzw. Gall. *Kronika polska*, przeł. Roman Grodecki. Wrocław: Ossolineum, 1989.

Archiwum Radziwiłłów XI, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zespół 354/XI, sygn. 242.

Barbara Ubrykówna czyli sprawa Karmelitanek Bosych. Kraków: Wydawnictwo Dział Katolickich, 1869.

Blumenstok, Leon. *Sprawozdanie sądowo – lekarskie o stanie cielesnym i umysłowym Barbary Ubrykównej*. Kraków: W Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870.

Boruwlaski, Józef. *Memoirs of the Celebrated Dwarf Joseph Boruwlaski a Polish Gentleman*. London: Wentworth Press, 1788.

Chajęcka, Eugenia. *Syn! Będzie szczęśliwa*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1988.

Chmielowski, Benedykt. *Nowe Ateny*. Lwów: Societas Iesu Lwów, 1745.

Domańska, Anna. *Los w rękach twoich*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1975.

Groicki, Bartłomiej. *Artykuły prawa majdeburskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1954.

Kitowicz, Jędrzej. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. Wrocław: Ossolineum, 2003.

Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych (KPON), 2006/2012.

Metryka Litewska. Archiwum Główne Akt Dawnych, IX/133, f. 135.

O'Connor, Bernard. *The History of Poland, in Several Letters to Persons of Quality: Giving an Account of the Ancient and Present State of that Kingdom*. London: Printed by J.D. for Dan Brown ... and A. Roper, 1698.

Pamiętniki inwalidów wojennych, red. Wanda Zbyszewska. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1971.

Pismo Rzecznika Praw Obywatelskich do prof. Gertrudy Uścińskiej Przewodniczącej Międzyresortowego Zespołu do spraw Opracowania Systemu Orzekania o Niepełnosprawności oraz Niezdolności do Pracy, Prezes Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, XI.7061.10.2018.AKB, Rzecznik Praw Obywatelskich 2018.

Społeczny Raport Alternatywny z realizacji Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami w Polsce, red. Jacek Zadrozny. 2015. <http://konwencja.org/cala-tresc-raportu/>, dostęp: 13.04.2020.

Urząd Wojewódzki Poznański, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 1190.
Volumina Legum, T. III, f. 952.

Literatura przedmiotu

- Barnes, Colin; Geof Mercer. *Niepełnosprawność*, przeł. Piotr Morawski. Warszawa: Sic!, 2008.
- Baynton, Douglas. „Disability and the Justification of Inequality in American history”. W: *The New Disability History*, red. Paul K. Longmore, Lauri Umansky, 33–82. New York: NYU Press, 2001.
- Borkowska-Beszta, Beata. *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*. Kraków: Impuls, 2012.
- Borowski, Grzegorz. „Sposoby wspierania osób niepełnosprawnych na przestrzeni dziejów – wybrane przykłady”, *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania*, nr IV/5 (2012): 89–120.
- Borsary, Anne. *Disability and Social Policy in Britain since 1750: A History of Exclusion*. New York: Red Globe Press, 2005.
- Budzyńska, Natalia. *Ja nie mam duszy. Sprawa Barbary Ubryk, uwięzionej zakonnicy, której historią żyła cała Polska*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2020.
- „Disability consciousness”. W: Campbell Jane; Mike Oliver M. *Disability politics*. London: Routledge, 1996, 105–124.
- Carling-Jenkins, Rachel. *Disability and social movements. Learning from Australian experiences*. London: Routledge 2016.
- Charlton, James. *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*. Berkeley, Los Angeles, London: University California Press, 2000.
- Degener, Theresia. „Disability in a Human Rights Context”, *Laws*, 5, 35 (2016). <https://www.mdpi.com/2075-471X/5/3/35/htm>.
- Dobroński, Adam Czesław. *W służbie Polsce. Dzieje Związku Inwalidów Wojennych RP*. Warszawa: Rytm Oficyna Wydawnicza, 2014.
- Dunin-Wąsowicz, Krzysztof. „Kult tradycji i opieka nad weteranami powstania 1863 roku w okresie międzywojennym”. *Przegląd Historyczny* 82/2 (1991): 269–276.
- Fidowicz, Alicja. „Niepełnosprawność w polskiej literaturze dla dzieci XIX wieku”. *Wielogłos* 4 (30) (2016): 111–126.
- Finkelstein, Vic. *Attitudes and Disabled People*. London: Milton Keynes, 1980.
- Foucault, Michel. *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*, przeł. Helena Kęszycka. Warszawa: PIW, 1987.
- Garbat, Marcin. *Historia niepełnosprawności*. Gdynia: Novae Res, 2015.
- Goodley, Dan. *Disability Studies*. Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington DC-Melbourne: SAGE, 2017.
- Gorlach, Krzysztof; Martyna Wierzba-Kubat. „Historia społeczna i socjologia historyczna: rezultaty pewnego spotkania”. *Studia Socjologiczne*, 1(216) (2015): 261–293.
- Grodecka, Ewa. *Historia niewidomych w zarysie*. Warszawa: Polski Związek Niewidomych, 1996.
- Guriewicz, Aron. „Historia i antropologia historyczna”. *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty* 51/1–2 (1997): 13–21.
- Harmaciński, Ryszard; Agnieszka Pasternak; Wojciech Chudy. „Uwarunkowania rozwoju sportu i turystyki osób niepełnosprawnych w Polsce po transformacji ustrojowej”. W: *Sport i turystyka*

- jako przedmiot wielofunkcyjnych analiz we współczesnej rzeczywistości*, red. Joanna Kantyka. Katowice: Akademia Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach, 2016.
- Janusz, Małgorzata; Dagmara Sądecka. „Historia rejsów wykorzystywanych jako środek rehabilitacji ruchowej i resocjalizacji osób niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie”. *Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe*, t. I, nr 2 (2018): 49–63.
- Kawalec, Krzysztof. „Spór o eugenikę w Polsce w latach 1918–1939”. *Medycyna Nowożytna* 7/2 (2000): 87–102.
- Krakowiak, Łukasz. „Konferencja «Głusi wczoraj i dziś» : historia Głuchych na przełomie XIX i XX wieku», Warszawa, 30 listopada – 1 grudnia 2013”. *Roczniki Pedagogiczne* 5(41), nr 3 (2013): 211–213.
- Kubicki, Paweł. *Polityka publiczna wobec osób z niepełnosprawnościami*. Warszawa: OFICyna WYDAWNICZA SGH, 2017.
- Woźniak Zbigniew. *Niepełnosprawność i niepełnosprawni w polityce społecznej. Społeczny kontekst medycznego problemu*. Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS, 2008.
- Laclau, Ernesto. *Emancypacje*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, 2004.
- Lewandowski, Piotr. *Zabić Króla! Zamach Michała Piekarskiego na Zygmunta III Wazę*. Warszawa: Agencja Wydawnicza Egnos, 2012.
- Łotysz, Sławomir. „Penicylina i protezy. Pomoc UNRRA w odbudowie polskiego przemysłu medycznego po drugiej wojnie światowej”. *Kultura Współczesna* 3(102) (2018): 118–130.
- Matczak, Magdalena Domicela. „Niepełnosprawność jako problem badawczy we współczesnej archeologii”. W: *Funeralia Lednickie*, t. 14, red. Wojciech Dzieduszycki i Jacek Wrzesiński, 255–268. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012.
- Mazek, Dorota. „Kuratela nad osobami chorymi psychicznie w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w.”. *Przegląd Historyczny* 90/2 (1999): 131–149.
- Medieval Clergy and Disability*. Heslington-York: Borthwick Institute for Archives University of York, 2012.
- Metzler, Irina. *A Social History of Disability in the Middle Ages, Cultural Considerations of Physical Impairment*. New York: Routledge, 2013.
- Mikołajczyk-Lerman, Grażyna. *Między wykluczeniem a integracją – realizacja praw dziecka niepełnosprawnego i jego rodziny. Analiza socjologiczna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013.
- Mladenov, Teodor. „Postsocialist disability matrix”. *Scandinavian Journal of Disability Research*, vol. 19, no. 2 (2017): 104–117.
- Myszkowski, Arkadiusz. „Prasa niepełnosprawnych w Polsce (zarys problemu i historii)”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 30/2 (1991): 37–50.
- Nielsen, Kim E. *A Disability History of the United States*. Boston: Beacon Press, 2012.
- Oliver, Mike. *Understanding Disability*. New York: St Martin's Press, 1996.
- Pamuła, Natalia. „«Maternal Impressions». Disability Memoirs in Socialist Poland”. *Aspasia* vol. 13 (2019): 95–112.
- Pamuła, Natalia. „Niewidzenie w powieści młodzieżowej okresu PRL na przykładzie «Jak trudno kochać» Jerzego Szczygła”. *Kultura i Historia*, 31 (2017): 41–49.
- Pamuła, Natalia. „Precarious belonging: blindness, masculinity, and work in Polish young adult literature of the 1970s and 1980s”. *Canadian Slavonic Papers* (2019): 186–202.
- Pamuła Natalia; Michael Rembis. „Disability studies: a view from the humanities”. *Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo* 1(31) (2016): 5–23.
- Pamuła, Natalia; Magdalena Szarota; Marta Usiekiewicz. „Nic o nas bez nas”. *Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis: Folia 252, Studia de Cultura* 10/1 (2018): 4–12.

- Perry, Heather R. *Recycling the Disabled: Army, Medicine and Modernity in WWI Germany*. Manchester: Manchester University Press, 2014.
- Płomiński, Arkadiusz. „Przygotowanie i udział reprezentacji Polski w I Zimowych Igrzyskach Paraolimpijskich – Örnköldsvik 1976 r.” *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie* t. XIV, nr 2 (2015): 135–142.
- Podgórska-Jachnik, Dorota. „(Nie)pełnosprawność a (nie)samodzielność w kontekście autonomii relacyjnej”. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej* 32 (2018): 57–71.
- Podgórska-Klawe, Zofia. *Szpitala warszawskie 1388–1945*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
- Rzeźnicka-Krupa, Jolanta. *Społeczne ontologie niepełnosprawności. Ciało, tożsamość, performatywność*. Kraków: Impuls, 2019.
- Said, Edward. *Orientalizm*, przeł. Monika Wyrwas-Wiśniewska. Poznań: Zysk i S-ka, 2018.
- Sibilski, Leszek J. *Social Aspects of Disability: Social Movements, Social Organization and Legislative Action*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe, 2000.
- Stasiak, Marcin. „Możesz kłąć, możesz płakać, ale wstań i idź dalej»... Ośrodki rehabilitacyjne dla osób niepełnosprawnych po polio w Polsce po II wojnie światowej jako przestrzeń życia codziennego”. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Folia 252, Studia de Cultura* 10(1) (2018): 113–124.
- Stasiak, Marcin. „Między kalectwem a normalnością. Indywidualny model niepełnosprawności w Polsce lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych na przykładzie niepełnosprawnych po polio”. *Rocznik Antropologii Historii*, II, nr 1(2) (2012): 211–230.
- Stiker, Henri-Jacques. *A History of Disability*. Michigan: The University of Michigan Press, 1999.
- Śmieja, Wojciech. „Pamiętniki inwalidów wojennych – PRL i (re)konstruowanie okaleczonych ciała”. *Autobiografia* 2(9) (2017): 139–150.
- Świdorski, Tomasz Adam. *Maria z Łopieńskich Rogowska 1873–1957. Jej życie i oddanie środowisku niesłyszących*. Warszawa: Instytut Historii Głuchych „Surdus Historicus”, 2017.
- Świdorski, Tomasz Adam. *Olgierd Białynia Cholodecki. Głuchy żołnierz, technik dentystyczny i działacz*. Warszawa: Instytut Historii Głuchych „Surdus Historicus”, 2019.
- Urbanek, Bożena. „XIX – wieczne materiały archiwalne i zabytki literatury na temat opieki nad pacjentami z Poznania”. *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny* 73 (2010): 94–98.
- Waszkowski, Henryk. *Ruch spółdzielczości inwalidów i jego znaczenie dla rehabilitacji osób niepełnosprawnych w Polsce*. Warszawa: Towarzystwo Walki z Kalectwem, 2016.
- Wiśnicz, Tomasz. „Szkola «Annales» wobec wyzwań schyłku XX wieku. Krytyka i próby reform”. *Kwartalnik Historyczny* CXII/2 (2004): 79–100.
- Wójcik, Łukasz. „Geneza i rozwój paraolimpizmu na Pomorzu Zachodnim (1948–2005)”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Prace Instytutu Kultury Fizycznej* 27, nr 631 (2010): 141–154.
- Zakrzewska-Manterys, Elżbieta. „Ogólnopolskie forum warsztatów terapii zajęciowej – anatomia rodzącego się ruchu społecznego”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica* 60 (2017): 47–56.
- Zdrodowska, Magdalena. „Kultura Głuchych – kultura oporu. Rozwój amerykańskiej kultury głuchych i konsekwencje jej implementacji w Polsce”. *Przegląd Kulturoznawczy* 3(41) (2019): 287–313.
- Żółkowska, Teresa. „Inny (Wykluczony): dyskurs, puste znaczące, emancypacja”. *Analiza i Egzystencja* 23 (2013): 189–210.
- Żółkowska, Teresa. „Dlaczego emancypacja osób niepełnosprawnych powinna być «pustym znaczącym»?”. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej* 5 (2014): 9–16.